

РОЗВИТОК ТЕАТРАЛЬНИХ МУЗЕЙВ НА ГРОМАДСЬКИХ ЗАСАДАХ У ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ СЕРЕДИНИ 1950 — 1980 РР.

Розглянуто розвиток театральних музеїв на громадських засадах у взаємозв'язку з розвитком музейної справи в Україні сер. 1950 — 1980-х рр. Уперше, в культурологічному вимірі, на прикладі музейних закладів Харкова визначено умови і фактори розвитку притеатральних музеїв, розкрито роль особистості в процесі їх створення і діяльності.

Ключові слова: музеї на громадських засадах, притеатральні музеї, музейна справа, театральне мистецтво, культурне середовище, особистість.

Рассмотрено развитие театральных музеев на общественных началах во взаимосвязи с развитием музейного дела в Украине середины 1950 — 1980-х гг. Впервые, в культурологическом измерении, на примере музейных учреждений Харькова обозначены условия и факторы развития притеатральных музеев, раскрыта роль личности в процессе их организации и деятельности.

Ключевые слова: музеи на общественных началах, притеатральные музеи, музейное дело, театральное искусство, культурная среда, личность.

The development of theatrical museums on a voluntary basis in an interrelationship with the development of museology in Ukraine from the mid 1950 — 1980 s was considered. The conditions and factors of development of theatrical museums were determined, the role of a personality in the process of their organization and operation was revealed for the first time in an kulturological measurement on the pattern of museum s establishments of Kharkiv.

Key words: museums on a voluntary basis, theatrical museums, museology, theater, cultural environment, personality.

Невід'ємною складовою розвитку культури в Україні є театральні музеї на громадських засадах — притеатральні музеї. Вони об'єднують подвижників збереження національної театральної спадщини. Вивчення кращих здобутків попереднього періоду, зокрема середини 1950 — 1980-х рр., коли в Україні сформувалася мережа театральних музеїв на громадських засадах, сприятиме повнішому і ефективнішому використанню культурологічних основ діяльності притеатральних музейних закладів у сучасних умовах.

Тема розвитку музеїв на громадських засадах в Україні набула широкого висвітлення в радянській та сучасній науковій літературі [1; 6]. Проте притеатральні музеї залишилися поза увагою дослідників. На сьогодні не існує жодної наукової праці стосовно діяльності цих поширених у досліджуваний період музейних закладів. Важливий фактичний матеріал міститься в опублікованих документах

з культурного будівництва [11], працях музеєзнавців [10; 13], дослідженнях сучасних істориків театру в Україні [4; 5].

Мета статті — проаналізувати вплив культурного середовища середини 1950 — 1980-х рр. на розвиток театральних музеїв на громадських засадах (притеатральних), виявити і визначити фактори їх розвитку.

Традиція створення притеатральних музеїв (театральних музеїв — виставок) склалася ще наприкінці XIX ст. Значного поширення вони набули в радянській Росії у 20 — 30-х рр. XX ст. В Україні перший притеатральний музей на громадських засадах засновано при Мистецькому об'єднанні «Березіль» у 1923 р. «Бумом» створення притеатральних музеїв виявився період середини 1950 — 1980-х рр., що пояснюється об'єктивними чинниками потреб суспільства та створеними середовищем умовами.

Розвиток культурного середовища досліджуваного періоду відбувався в умовах зміни суспільно-політичних процесів і мав суперечливий характер. Період розвитку радянського суспільства середини 1950 — 1980-х рр. у науковій літературі характеризують неоднозначно. За радянських часів його оцінювали як період завершення соціалістичної культурної революції і переростання соціалістичної культури в комуністичну. У сучасній науковій літературі період історії вітчизняної культури другої половини 1950-х — початку 1960-х характеризують як сплеск духовної «відлиги», а середину 1960-х — першу половину 1980-х рр. називають «застійним» періодом.

Активному збільшенню мережі притеатральних музеїв сприяла загальна соціокультурна ситуація початку зазначеного періоду, на якій зосереджена увага. Вона характеризується поступовим розвитком культури, появою нового покоління (висловлюючись мовою документів епохи) «народної інтелігенції», посиленням інтересу громадськості до проблем збереження національної історико-культурної спадщини, зростанням рівня матеріального забезпечення та рівнем культурних запитів населення. Водночас розвиток притеатральних музеїв відбувається в умовах з одного боку — активізації процесу музейної діяльності, відомого під назвою «музейний бум» (що виявилось у кількісному і якісному збільшенні музеїв та значному поширенні їх соціокультурних функцій), з іншого — ідеологізацією суспільно-політичних процесів, які спрямовували роботу музеїв на задоволення потреб соціалістичного і комуністичного будівництва в країні. Важливою складовою культурного розвитку України протягом досліджуваного періоду залишалася планова державно-музейна політика.

Інтенсивна зацікавленість держави до розвитку музеїв виявилась у відповідних рішеннях керівних і партійних органів УРСР на початку 1960-х рр., які впливали на характер і форми подальшого розвитку типологічної групи театральних музеїв. Зокрема, у постанові Верховної Ради УРСР від 30 червня 1960 р. зазначено: «...забезпечити

систематичне проведення змістовної масово-політичної роботи, щільно пов'язаної з життям і виробничою діяльністю установ, організацій та ін., спрямованої на всебічну популяризацію передового досвіду та методів роботи» [11, с. 609]. До роботи в культурно-освітніх закладах слабо залучаються кадри «народної інтелігенції» — артисти, художники та ін. [11, с. 608]. Згідно з постановою ЦК Компартії України від 16 червня 1964 р. «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих», музейна справа розвивалась під гаслом пропаганди розвинутого соціалізму музейними засобами. Музеї розглядалися як ідеологічні заклади. Значення музеїв як форми стимулювання участі народу в будівництві комунізму і засобу ідеологічного впливу на громадську свідомість значно зростало. Пояснити це можна запланованою соціальною ефективністю діяльності музейних закладів.

Але вирішити комплекс спрямованих на корегування та поширення суспільно і політично значимих ідей одними постановами було неможливо. Як відомо, жодне ідеологічне гасло нездатне «заволодіти масами», лишаючись у межах суто політичного дискурсу. Водночас «залишковий» принцип фінансування закладів культури, зокрема і музеїв [2, с. 143], потребував розвитку позабюджетних форм їх існування. Це спричинило активне долучення до музейного будівництва громадськості, якій властивий менталітет культури та культурної ідентичності. Особливим феноменом культурного життя в досліджуваний період стають музеї на громадських засадах, які забезпечували виконання ідеологічних завдань і культурно-просвітницької роботи при мінімальних затратах. Усе вищезазначене надало нового поштовху розвитку притеатральних музеїв.

Директивні матеріали Міністерства культури СРСР (яке керувало творчими, ідеологічними й організаційними питаннями театральної справи в Україні в досліджуваний період [4, с. 11–12]), орієнтували театри на зближення з практичними завданнями сьогодення. Найдоцільнішим убачався засіб відображення і популяризації «виробництва» театрив у виставковій діяльності притеатральних музеїв. Показники відвідувань театрив в Україні за рік такі: 1960 — 14,0 млн, 1970 — 17,2 млн, 1980 — 19,3 млн, 1985 — 20, 7 млн. [8, с. 455]). Зважаючи на стійку тенденцію збільшення кількості глядачів, притеатральні музеї виявились важливими осередками вирішення поставлених державою на певному етапі розвитку суспільства ідеологічних завдань. Зміст діяльності притеатральних музеїв визначався як «розкриття соціальної і суспільної значимості театру в СРСР у різні періоди його історії» [13, с. 7]. Завдання притеатральних музеїв були окреслені наказом міністра культури СРСР К. Фурцевой: «підпорядкувати наукову і масово-просвітницьку роботу музеїв пропаганді кращих творів радянського мистецтва ..., ширше залучити до роботи в притеатральних музеях ветеранів — акторів, режисерів,

художників ..., котрі вийшли на пенсію» [10, с. 13–14]. Водночас підкреслювалось, що діяльність більшості притеатральних музеїв є неплановою і пасивною, і наказувалось «налагодити контроль за їх практичною діяльністю» [10, с. 13–14].

Отже, створення нових і діяльність існуючих притеатральних музеїв розглядалось з точки зору їх політичної доцільності та практичної необхідності. Демократична за своєю суттю справа масового поширення притеатральних музеїв на громадських засадах та їх функціонування підпорядковувались ідеологічним вимогам державної політики. Водночас формальний підхід органів культури до справи створення музеїв на громадських засадах змушував обласні організації і установи вдаватися до приписок, звітувань про навіть ще не розпочату роботу зі створення музеїв [6, с. 14–15]. У науковій та науково — довідковій літературі цього часу зазначено, що станом на 1964 р. в Україні існувало 2 притеатральні музеї [7, с. 990–991], а в 1969 р. — уже 23 [13, с. 5]. Планування відкриття нових громадських музеїв партійним керівництвом [1, с. 67], директивні методи керівництва і «рапортomanія» [2, с. 143] та методологічні обмеження творчого і демократичного за своїм характером самодіяльного музейництва призвели до формалізації створення притеатральних музеїв. У кращому разі це були виставки в фойє театру, які відзначалися одноманітністю, схематизмом, відсутністю оригінальних експонатів, були епізодичними (передусім до ювілейних дат) і далі випадкового підбору фотографій у своєму розвитку так і не пішли. Але були й такі, що за своїми масштабами й характером діяльності виходили за межі типових на той час притеатральних музеїв, зокрема в Українському драматичному театрі ім. І. Франка (Київ), Одеському державному академічному театрі опери і балету, Миколаївському театрі імені В.Чкалова та ін. На висвітленні позитивного досвіду функціонування притеатральних музеїв Лівобережної України, який являє собою найбільший інтерес для використання наступними поколіннями, і зосереджена увага. Притеатральні музеї на громадських засадах хоча і поступались за професійним рівнем державним музеям (відсутність професійних знань для наукового комплектування фондів, створення експозицій і виставок на науковій основі та ін.), являли собою своєрідний протест проти формалізму, жорстких ідеологічних настанов, притаманних державній музейній мережі.

Діяльність притеатральних музеїв планувалась у взаємодії з театром, тому і розглядати її слід у контексті відповідного періоду розвитку конкретного театру і театральної та музейної справи загалом. Розвиток музейних закладів середини 1950 — 1980-х рр. відбувся за однакових соціокультурних умов на всій території Лівобережної України. Для виявлення найважливіших факторів створення та особливостей функціонування означену групу музеїв на громадських засадах стисло проаналізовано на прикладі притеатральних музеїв

Харкова. З'ясування факторів заснування притеатральних музеїв у різні часові проміжки досліджуваного періоду (1954 та 1972 рр. відповідно) дозволить пояснити вплив середовища конкретного місця і часу на їх розвиток. Про приблизну кількість відвідувачів притеатральних музеїв Харкова свідчать дані статистичної звітності по формі 9 — НК «Звіт про діяльність театру», що зберігаються в головному управлінні статистики Харківської області. Статистичні дані про кількість відвідувачів шістьох харківських театрів за рік такі: 1960 — 1165, 0 тис., 1970 — 1583,6 тис., 1980 — 1455,0 тис., 1990 — 854,0 тис.

Унікальним, широковідомим і єдиним у своїй типологічній групі був притеатральний музей Харківського театру ляльок ім. Н. К. Крупської (сучасна назва Харківський державний академічний театр ляльок ім. В. А. Афанасьєва. Створення музею пов'язане з ім'ям Віктора Андрійовича Афанасьєва, талановитого режисера нової генерації, який протягом 1952 — 1983 рр. очолював Харківський театр ляльок (далі ХТЛ). Початок діяльності В. Афанасьєва — це період часткової лібералізації радянського режиму (так званої духовної «відлиги», що почалась після смерті Сталіна (1953) і XX з'їзду КПРС (1956). Загально визнано, що з цього часу жорсткий контроль над суспільним життям і культурними процесами, які не суперечили державній ідеології, в цілому було послаблено. Важлива прикмета часу — поживлення міжнародного співробітництва. Театри набули певних можливостей більш вільного розвитку, а музеї — можливості розширення змістовних аспектів комплектування та експонування фондів.

Завдяки В. Афанасьєву театр до рівня стали називати «харківським феноменом» [12, с. 87]. Харківський театр став лідером серед лялькових театрів України й успішним творчим суперником відомого в світі Державного центрального театру ляльок (далі ДЦТЛ) під керівництвом С. Образцова (існував з 1931 р. в Москві). Слід підкреслити, що при ДЦТЛ Музей театральних ляльок було створено в 1937 р., а сам театр на той час був своєрідним творчим «законодавцем» для більшості театрів СРСР. Тому досвід ДЦТЛ став прикладом для створення музею в ХТЛ. Художній керівник дав розпорядження, щоб незатребуваних у виставах ляльок відправляли у фойє театру.

Сам музей, відкритий в 1954 р., спочатку більше нагадував виставку, що можна пояснити недостатністю експонатури та відсутністю відповідного приміщення. Якісно новий етап розвитку музею, час формування його основних тематичних колекцій починаються з 1968 р., коли театру ляльок і, відповідно музею, виділили нове помешкання (пам'ятка архітектури в центрі міста, збудована за проектом архітектора О. Бекетова). Одночасно розвиткові музею сприяла й організована в 1958 р. радянська секція Міжнародної спілки діячів театру ляльок — UNIMA, яка рекомендувала створювати музеї ляльок по всьому світу. Завдяки провідній ролі В. Афанасьєва

в діяльності цієї організації (з 1959 по 1987 рр. віце-президент Радянської секції, президент Українського відділення UNIMA) та підтримки творчого колективу театру музей мав можливість активного поповнення фондів. Враховуючи конкретні соціокультурні умови і суспільні потреби, в 1970-х рр. було відкрито виставку «Радянський театр ляльок», яка розповідала про виникнення театру ляльок у країні, творчий шлях провідних колективів, діяльність Радянського Центру UNIMA. З огляду на те, що на пострадянському просторі Харківський музей постував місцем тільки Музею театральних ляльок ім. С. В. Образцова, переоцінити його культурологічну і історичну значимість для України неможливо [3; 12].

Отже, факторами заснування музею при Харківському театрі ляльок виявились конкретні умови культурного середовища, потреби суспільства і цілеспрямована діяльність особистості. Новаторський дух та організаційні здібності В. Афанасьєва відбилися не тільки у створенні «свого» театру, а й у створенні «свого» музею. Важливими умовами успішного функціонування музею були незаідеологізованість передбаченого в основному для дитячої аудиторії театру ляльок та відповідне помешкання. Розвиткові музею сприяла активна участь театральних діячів у формуванні фондів. Досвід Музею театральних ляльок слугує яскравим прикладом розвитку музейної закладу на громадських засадах, що пройшов шлях від невеличкої виставки в фойє театру до визнаного на загальносоюзному рівні при театральному музею.

Аналогічною активністю та плідністю щодо створення притеатрального музею відзначалась і діяльність окремих осіб Харківського ордена Леніна академічного драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка (до 1935 р. мистецьке об'єднання «Березіль», сучасна назва Харківський академічний драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка. Заснування музею (початок 70-х р.) не збігалось, як у попередньому випадку, з процесом демократизації в країні, а відбувалось у визначений у сучасній науковій літературі «застійний час» загальної ситуації в культурі. Театр виконував поставлені партією завдання: «відобразити світло ленінської думки, торжество ленінських ідей» [15].

Слід зауважити, що для українського театру період «застою» був не зовсім однозначним. Він характеризувався ідеологічним пресингом та нігілістичним ставленням до українського мистецтва посадових осіб [4, с. 11], але виконував своє благородне покликання — пропагував загальнолюдські цінності. Ця справа полегшувалась завдяки тому, що пропагандистські ідеологічні постулати партійно-державного керівництва в багатьох моментах, у теорії, не розходилися із загальнолюдськими. Так, у музейній справі була проголошена теза, що наявність тих або інших музеїв у регіонах є показником розвитку його культурного життя, суспільного інтересу до науки, культури і мистецтва [6, с. 8]. Слід підкреслити, що український театр

у цей час розмовляв (за визначенням фахівців) «езоповою мовою», а в роки «апогею російщення» (1970-ті — перша пол. 1980-х рр.) в основному на «інонаціональному» драматургічному матеріалі [5, с. 30–31]. Ветерани Харківського театру ім. Т. Шевченка в цих не дуже сприятливих для художньої творчості умовах пропагували загальнолюдські цінності, кращі театральні традиції вітчизняного драматичного театру ще і мовою музейних експонатів. Отже, на створення притеатрального музею вплинули, з одного боку, стан театральної справи в країні, з іншого — посилення інтересу творчої інтелігенції до театральної спадщини.

Ініціатором створення і своєрідним послідовником «березільців» у справі заснування притеатрального музею на громадських засадах була актриса (за її ж висловом) другого курбасівського призиву — Юлія Гаврилівна Фоміна — особистість, спосіб мислення і мораль якої відіграли значну роль у житті театру. «Совість театру «Березіль», «зберігач театральної пам'яті» — так називали Ю. Фоміну сучасники, а створений нею музей — «будинком Юлії» [9]. Відійшовши від акторської роботи, у 1972 р. Юлія Гаврилівна повністю взяла на себе роботу по формуванню колекції музею, де майже кожен експонат — свідок творчих подій, у яких вона сама безпосередньо брала участь. Основою колекції традиційно виявився особистий архів засновників музею — Юлії Фоміної та її чоловіка Романа Черкашина. Успішне комплектування фондів залежало від знань Ю. Фоміної щодо творчої діяльності «свого» театру і вміння зацікавити проблемами музею громадський актив іззовні. Зібрані фонди музею охоплювали всі основні етапи становлення, розвитку та творчого життя театру. Донесення змісту фондів музею до громадськості відбувалося, в основному, через екскурсійну роботу [14]. А оскільки екскурсії по музею проводили Ю. Фоміна і Р. Черкашин, то одночасно відбувався і живий процес передачі духовних цінностей від одного покоління до наступного. Музей набув значення соціально-інформаційного і культурно-історичного середовища.

Таким чином, суспільні потреби середини 1950 — 1980-х рр. потребували активізації використання засобів політичного та культурно-освітнього виховання трудящих. Ідеологічний характер визначених постановою партії і уряду завдань музеїв і театрів спричинив поширення гнучкіших засобів їх вирішення — створення притеатральних музеїв на громадських засадах. Інтенсивність розвитку означеної типологічної групи музеїв Лівобережної України залежала від факторів соціокультурної ситуації, що визначали стан культури суспільства й особливості національно-культурних процесів середини 1950–1980-х рр. Прогресивні тенденції розвитку притеатральних музеїв пов'язані з активною діяльністю особистості, роль якої в успішній організації означеної групи театральних музеїв була визначальною. Цілеспрямовано матеріалізуючи привласнені фрагменти взаємодії

зі світом театру (почуття, переживання, думки у формі експозицій і виставок та віддаючи їх в екскурсійній роботі), театральні діячі виявились виразниками духовної культури свого часу, а створені ними музеї — засобом осягнення цієї культури. На фактичному матеріалі відтворювались історія і своєрідність окремих театрів, творча діяльність провідних режисерів і акторів, що доповнювало загальну картину театральної справи та театального мистецтва в радянській Україні. Практична результативність діяльності притеатральних музейних закладів залежала від створених відповідних умов для виконання ними основних соціальних функцій: документування історичного процесу та освітньо-виховної. Перспективним напрямом подальшого дослідження вбачається комплексне вивчення театральних музеїв Лівобережної України радянського періоду як соціокультурного інституту.

Список літератури

1. Буланый І. Т. Громадські музеї України: історія, досвід, проблеми / І. Т. Буланый, І. Г. Явтушенко. — К.: Мистецтво, 1979. — 179 с.
2. Воронова Л. М. Музей і влада : державна політика щодо музейництва в Україні у 70 — 80-х рр. ХХ ст. // Вісник Харк. держ. акад. культури. — ХДАК, — 2001. — Вип. 4. — С. 138 — 145.
3. Гаврилук П. І. Світ лялькових образів / П. І. Гаврилук, Р. Т. Ковальова // Культура України : Зб. статей / Під ред. М. В. Дяченка, В. М. Шейка. — ХДІК, 1996. — Вип. 3. — С. 108 — 113.
4. Дутчак Г. О. Державна політика в Україні у галузі театального мистецтва (1917 — 2000 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01. «Історія України» / Г. О. Дутчак. — К., 2004. — 21 с.
5. Єсипенко Р. М. Роль українського театру у формуванні суспільної свідомості народу в 60 — 80-ті роки : автореф. дис. докт. іст. наук : спец. 17.00.08. «Теорія і історія культури» / Р. М. Єсипенко. — К., 1994. — 33 с.
6. Крук О. І. Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950-х — 1980-ті рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / О. І. Крук. — Х., 2000. — 21 с.
7. Музеи театральные // Театральная энциклопедия. / Глав. ред. П. Марков. — М.: Сов. энциклопедия, 1964. — Т. 3. — С. 990 — 991.
8. Народное хозяйство Украинской ССР : юбилейный статистический ежегодник / Госкомстат УССР. Отв. за вып. М. Т. Ковальчук. — К. : Техника, 1987. — 455 с.
9. Петрова В. Хранительница театральной памяти / В. Петрова // Харків'яни. — 2002. — № 29. — С. 4.
10. Приказ министра культуры СССР № 263 «Об улучшении работы притеатральных музеев». 31 мая 1967 / Театральные музеи в СССР // Труды НИИ Музееведения и охраны памятников истории и культуры / под ред. Н.В. Минц. — М., 1969. — Вып. 23. — С. 13 — 14.
11. Постанова Верховної Ради УРСР «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню культурно-освітньої роботи серед трудящих Української РСР». 30 червня 1960 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Червень

- 1941 — 1960 рр. : збірник документів — К. : Держ. видав. політичної літератури, 1961. — С. 606 — 613.
12. Стогний А. Музей театральных кукол : путеводитель / А. Стогний. — Х. : Золотые страницы, 2009. — 104 с.
  13. Театральные музеи в СССР // Труды НИИ Музееведения и охраны памятников истории и культуры / под ред. Н.В. Минц. — М., 1969. — Вып. 23. — С. 3 — 10.
  14. Фомина Ю. Музей шевченковцев / Ю. Фомина// Красное знамя. — 1981. — 5 декабря.
  15. Царев М. Партия ставит задачи. Заметки делегата XXIV съезда КПСС / М. Царев // Театр. — 1971. — № 6. — С. 3 — 6.

Надійшла до редколегії 29.08.2012 р.